

Ігор Ветринський, Олександр Потехін

Скромна привабливість російської «м'якої» сили у часи «гібридної» війни (Рецензія на книгу *T. Rostoks and A. Spruds. The different faces of "soft power": the Baltic States and Eastern Neighborhood between Russia and the EU*)¹

Монографія, що рецензується, підготовлена у Латвійському інституті міжнародних відносин, неурядовій дослідницькій організації, яка позиціонує себе на власній Е-сторінці як «найстаріша та одна з найвідоміших і визнаних на міжнародному рівні установ, провідний "мозковий центр" у країні, який спеціалізується на міжнародних справах». Для такої характеристики є серйозні підстави – і з точки зору споживачів аналітичного добробку Інституту, і різнопланової тематики досліджень, і спонсорів проектів, і головне, якості підготовлених у ньому книг і доповідей. Отже, можна було б тільки вітати підтримане Фондом Конрада Аденауера звернення Інституту до теми впливів ЄС та РФ на групу сусідів, які географічно розміщені між ними. Але, на погляд рецензентів, прагнення дотримуватися за будь-яку ціну позірної незаангажованості, наукової «об'єктивності» у підходах до різних, цивілізаційно протилежно орієнтованих проектів – об'єднана Європа

та Росія – призвело до невдачі дослідження. Цьому сприяв обраний теоретичний інструментарій, неадекватний для феномена регіональних міжнародних відносин, що розглядається в книзі. Насамперед ідеться про відсутність у ньому терміна «гібридна війна», який дозволив би авторам належним чином оцінити наявність чи відсутність «м'якої» сили.

Треба визнати, що елементи «м'якої» сили були в історії завжди, в очах специфічної аудиторії сучасників їх не були позбавлені навіть найжорстокіші криваві тоталітарні імперії ХХ століття – гітлерівська Німеччина і сталінська Росія. Заслуга теорії «м'якої» сили Дж. Ная полягає насамперед у тому, що вона пропонує альтернативу відомій постмодерністській формулі (перифразований вислів К. Клаузевіца) «політика є продовження війни іншими засобами». Дж. Най розгорнув принципово нову парадигму асиметричних відносин між державами, в основі якої замість

¹ T. Rostoks and A. Spruds (eds.) *The different faces of "soft power": the Baltic States and Eastern Neighborhood between Russia and the EU*. – Riga: LIA, 2015. – 256 p.

традиційних примусу та підпорядкування щонайменше поруч, а не на правах їхньої прислужниці, перебувають привабливість і партнерство.

Певна архаїзація подій міжнародного життя на початку XXI ст., зростання геополітичних імперських амбіцій Росії, а відтак і міжнародного конфліктного потенціалу в цілому (територіальні конфлікти, використання збройної сили як інструменту досягнення політичних цілей, ісламський та російський тероризм) привели низку дослідників до висновку про те, що, можливо, світ з XX століття зробив крок не вперед, а назад – у XIX століття, або навіть у «темні віки». У Росії відродилися погляди на обмежену війну як прийнятний інструмент міждержавної взаємодії, відбулася справжня реабілітація імперської ідеї з її культом війни. Становлення такого антиєвропейського погляду на світ та сусідів стало можливим, серед іншого, під впливом двох війн у Чечні, де Москва відзначилася винятковим варварством, масовими злочинами і щодо чеченського, і щодо російського населення. Війни РФ у Грузії, Україні, Сирії, незаконна анексія АР Крим, здавалося б, мали зробити абсурдною саму постановку питання про наявність в Росії якогось натяку на «м'яку» силу. Але факти говорять про інше – вона існує, у тому числі в регіоні, обраному авторами для дослідження. Отже, можна було б висловити вдячність ініціаторам створення цієї книги, якби у ній була дотримана співрозмірність у висвітленні дійсної, а не уявної, пропагандистськи маніпулятивної «м'якої» сили одного з двох визначених ними суб'єктів – РФ. На жаль, цього не сталося.

Незважаючи на поширеність в експертному середовищі, поняття «м'якої» сили досі залишається порівняно слабко висвітленим в академічній літературі. Протягом тривалого часу в науковому дискурсі концепт «м'якої» сили існував переважно у формі певної модерної альтернативи військовій експансії, такий собі «зворотний» чи «конструктивний» імперіалізм доби глобалізації. Враховуючи, що головною характеристикою об'єктивного процесу глобалізації є нелінійне підвищення рівня взаємозв'язку і взаємовпливу між акторами міжнародних відносин, всі значні потрясіння у світі, прямо чи опосередковано, зачіпають кожну державу, а отже надзвичайно актуалізується завдання протидії деструктивним зовнішнім впливам, як військовим, так і невійськовим.

Для України предмет дослідження книги є не просто актуальним, а таким, що вже багато років визначає специфіку міжнародного становища нашої держави – роздоріжжя вибору зовнішньополі-

тичного вектора між ЄС та РФ і «м'яка» (а часом і російська надто «тверда») сила грає тут чи не вирішальну роль. Здається, що нарешті рішення цієї дилеми українським народом знайдено і саме зараз реалізується на практиці задекларований багато років тому європейський вибір. Це відбувається на тлі протистояння російській агресії, що має різні форми і здійснюється різними методами, як військовими, так і тими, що їх Москва відносить до «м'якої» сили. Проте цілісний розгляд ворожих дій РФ щодо України і практично всіх держав обраного регіону робить некоректним серйозне порівняння «м'якої» сили РФ та ЄС.

Отже, питання природи та визначення «м'якої» сили набуває нового значення в контексті російської агресії проти України, оскільки йдеться про досить нетрадиційну «гібридну» війну. Безпосереднім військовим операціям РФ передували багаторічний економічний тиск, що поєднувався з ідеологічно-пропагандистською «обробкою» населення обох держав. Психологічний вплив здійснювався системно з урахуванням численних історико-культурних особливостей «близькості» українського та російського народів та впливу радянської спадщини. Він був спрямований, з одного боку, на підтримку залишків архаїчних проросійських (прорадянських) настроїв частини населення України, а з іншого – на вироблення негативного ставлення росіян до нашої держави, що у вирішальний момент забезпечило «гібридній» агресії РФ проти України широку громадську підтримку з боку росіян. Тож постає питання, як корелюються концепти «гібридної» війни та «м'якої» сили? Чи можна вважати «м'якою» силою все, що не пов'язано з безпосереднім використанням летальної зброї? Яке місце в цьому контексті займає інформаційна компонента, до якої належить агресивна пропаганда, розпалювання міжнаціональної, міжетнічної та інших ворожнеч (зокрема шляхом створення фейкових сюжетів), хакерські кібератаки тощо. Чи справедливо буде ототожнювати все це з проявами якогось різновиду «м'якої» сили?

Відповідей на ці ключові питання в монографії немає. Книга справляє досить неоднозначне враження, оскільки вона є радше збірником наближених за тематикою статей, аніж комплексним дослідженням. Декларується прагнення розширити контекст дослідження «м'якої» сили, беручи до уваги інші форми і методи реалізації влади (*power*): «хоча існує велика спокуса покласти майже виключно на концепцію “м'якої” сили, що була розвинута Дж. Наєм, може бути поставлений ряд інших перспективних для дослідження запи-

тань шляхом розширення сфери запиту настільки, щоб включати в себе такі концепти, як структурна сила (*structural power*), продуктивна сила (*productive power*), влада (*authority*), влада над думкою (*power over opinion*) і занепад сили (*decay of power*)»¹.

Отже, виникає запитання: чи є «м'яка сила» простим продовженням сили «жорсткої» – у дусі політичного реалізму та геополітики, тобто засобом насамперед маніпулювання з боку суб'єкта «м'якої» сили, який прагне досягти власних цілей із використанням інших, більш гнучких методів володарювання та гегемонії. Чи має «м'яка» сила власну, відмінну, окрему функцію у дусі інституційного лібералізму, що випливає із взаємозалежності у дусі «мій успіх неможливий у разі невдачі іншого»? Відповідь на нього у книзі марно шукати, оскільки автори статей загальнотеоретичного змісту, вони ж упорядники книги, стоять на позиціях ортодоксального політичного реалізму та геополітики, які, на наш погляд, якщо не відкидають «м'яку силу» цілком, то трактують її лише як корисний ресурс сили «жорсткої». До речі, двочленне трактування сили – як жорсткої (військовими та економічними засобами) та м'якої (привабливість та ін.), на наш погляд, перекручує дійсний стан речей. Не можна змішувати, ставити на один щабель військову та економічну силу, зміст останньої не зводиться до засобів тиску, спрямованого на руйнування конкурента в економічній війні, провідними її елементами є взаємна вигода, торгівля, міжнародне співробітництво. Так що у плані привабливості економічна сила може не тільки успішно конкурувати з «м'якою» (за Дж. Насм), але й переважати її. Парадоксально, але елементи «м'якої» сили наявні навіть у жорсткій, військовій – звісно, у відносинах між союзниками, партнерами, а не ворогами.

Монографія складається з 12 статей, в яких аналізуються природа, форми й методи м'якої сили низки країн ЄС та РФ насамперед по відношенню до країн Східного Сусідства. У першому розділі «Форми сили ЄС та Росії у “Новій Східній Європі”», автором якого є науковий редактор монографії Томс Ростокс, розглядається сутність та природа сили (*power*) як такої, а також специфіка її сприйняття та реалізації в сучасному світі. Зокрема наголошується, що певні «нові потуги» (*emerging powers*) вважають серйозним приводом для гордості свою новоздобуту здатність не слідувати *Pax Americana*. Проте автор висловлює сумніви, що це позитивна тенденція, оскільки «світ без лідерства навряд чи буде здатним знайти рі-

шення актуальних проблем сучасності на кшталт регіональних конфліктів, розповсюдження зброї масового ураження чи змін клімату»². Говорячи про «обличчя сили» (*faces of power*), автор виділяє три: перше стосується використання матеріальних стимулів і погроз, покликаних змінити поведінку інших; друге відноситься до здатності використовувати інститути з метою запобігання прийняттю рішень щодо певних питань порядку денного; третє «обличчя» сили пов'язане зі здатністю суб'єкта, що володіє нею, впливати на інтереси й переконання інших³.

До «Нової Східної Європи» автори дослідження віднесли шість країн: Естонію, Латвію, Литву, Молдову, Україну та Грузію (рівно половина з них у різні роки ставала об'єктами російської агресії), хоча погоджуються, що подібне узагальнення є досить спірним через суттєву різницю у культурному, політичному, економічному й інституційному вимірах. Анексія Криму та російська агресія на сході України ознаменували зміну міжнародних реалій на європейському континенті, навіть названі країни Балтії, які є членами НАТО і ЄС, не мають упевненості у власній безпеці.

Друга глава присвячена Німеччині як головному «локомотиву» ЄС, яка спираючись на свій економічний потенціал, вдало оперує різними аспектами «м'якої» сили. Серед основних напрямів її реалізації автор виділяє наступні кластери: закордонну культурну й освітню політику; політичні фундації, що поширюють ідеологічні й нормативні орієнтири основних політичних партій Німеччини; співробітництво в галузі розвитку; спілкування з суспільством та публічна діяльність; бізнес і торговельні контакти. Автор детально аналізує специфіку політики Німеччини по відношенню до ЄС та країн Східного Сусідства, зокрема саме в контексті застосування «м'якої сили», цілком слушно називаючи Німеччину «м'якою наддержавою» (*“soft great power”*)⁴. Проте, аналізуючи позицію автора щодо «м'якої» сили РФ, ми знову потрапляємо до «методологічної трясовини», оскільки у висновках Кай-Олаф Ланг зазначає: «Росія, вправно використовуючи комбіновані аспекти “жорсткої” та “м'якої” сили, ефективно обмежує можливості ЄС щодо просування соціальної, нормативної та економічної однорідності в сусідніх регіонах»⁵. Надзвичайно актуальне питання чіткого розмежування форм та методів

¹ Ibid. – P. 24.

² Ibid. – P. 10.

³ Ibid.

⁴ Ibid. – P. 42.

⁵ Ibid. – P. 58.

«м'якої» сили і «гібридної» війни автором просто не враховується.

Розділ, написаний Рафалом Садовським і присвячений специфіці проектування Польщею власної «м'якої» сили на держави Східної Європи, містить цікавий аналіз форм і методів, проте у ньому жодним чином не зачіпається питання про різницю європейського та російського підходів до розуміння й використання «м'якої» сили.

Дивне враження залишає розділ Вікторії Панової «Російська “м'яка” політика по відношенню до країн Балтії». Не зрозуміла специфіка використання автором терміна «м'яка» сила стосовно російської політики, оскільки подекуди ми зустрічаємо цей термін в лапках, а іноді без. Оскільки це не зрозуміло з контексту, важко збагнути чи справді В. Панова вважає, що політику РФ щодо країн Балтії можна вважати проекцією «м'якої» сили, чи вона використовує цей термін із сарказмом, кепкує з нього.

Розділ під інтригуючою назвою «Чи буде Росія коли-небудь м'якою?» просякнутий маніпулятивним підходом. Я. Корейба (представлений у книзі як аналітик сумнозвісного рупора «гібридної» війни Кремля «Russia Today»), майстерно жонглиє повним набором класичних пропагандистських штампів, на кшталт «прагнення Росії змінити існуючий світовий порядок, який вона вважає несправедливим»¹ або твердження, що «російські ЗМІ є провайдером м'якої сили РФ»². Я. Корейба підкреслює, що за останні 15 років «російська модель» зміцніла та здобула новий імпульс до життя. На його думку, своєрідним парадоксом є те, що це сталося не через зміни РФ у кращий бік, а через певну втрату Заходом своєї привабливості, тож, як наслідок, Росія стала виглядати краще на його тлі³. Позиція Корейби є чистою маніпуляцією, оскільки жодного імпульсу так звана «російська модель» не отримувала, бо її не існує взагалі. А секрет «популярності» РФ в останні роки полягає не у девальвації європейських цінностей, а скоріше у потоці корупційних «нафтодоларів», які витрачалися путінськими клептократами саме на Заході. Крім того, великі кошти вкладалися Кремлем у різні політичні та інформаційно-пропагандистські проекти, покликані підірвати ЄС зсередини, оскільки лише у разі його розпаду Кремль міг би претендувати на домінування в регіоні.

Сьомий розділ «Україна: хліб зі свободою чи без» присвячений новітній історії нашої держави, драматичним подіям часів Революції Гідності, її

передумовам та частково – наслідкам. Серед переваг можна відзначити чітку та неупереджену позицію Леоніда Полякова відносно російської агресії проти України. Він без тіні властивої багатьом авторам книги «політкоректності» називає речі своїми іменами та констатує повний провал російської «м'якої» сили порівняно з європейською. Втім і цей розділ додає мало нового до розуміння та більш чіткого визначення феномена «м'якої» сили. Дивно виглядають розмірковування про російську «м'яку» силу як таку на тлі констатації факту агресії Кремля проти нашої держави. В цьому контексті, мабуть, доцільніше було б писати про суцільну кризу дійсної «м'якої» сили РФ по відношенню до України та її сурогат під час численних спецоперацій в економічній, соціально-політичній, інформаційній та інших сферах.

У зазначену логіку книги цілком органічно вписуються і наступні розділи, що стосуються Молдови, Грузії, Литви, Естонії та Латвії. Усі ці держави тією чи іншою мірою стали жертвами «гібридної війни» з боку РФ, і якщо у випадку країн Балтії можна говорити про економічний тиск, інформаційно-пропагандистські впливи чи спроби інспірувати внутрішні процеси деградації, то Грузія і Молдова є об'єктами прямого військового тиску. Крім того, Молдові проблема Придністров'я фактично залишилася у спадок від Радянського Союзу, а у випадку Грузії відбулися масштабна військова провокація та пряма збройна агресія ЗС РФ. Тож навряд чи доцільно розмірковувати в даному контексті про російську «м'яку» силу.

Назва заключного розділу виглядає багатообіцяюче – «М'яка сила ЄС та Росії у Східній Європі: м'яка сила проти (не дуже) м'якої маніпуляції». Але всупереч чіткій постановці питання, зміст розділу суперечливий. Автори – Томс Ростокс та Діана Потьомкіна розглядають, по-перше, певні методологічні аспекти дослідження «м'якої» сили, по-друге, різницю підходів ЄС і РФ щодо реалізації «м'якої» сили, по-третє, формулюють низку рекомендацій для політиків⁴. Методологічний блок являє собою стисло подані висновки з попередніх розділів, які здебільшого базуються на підходах, викладених у першій главі. Але обіцянка авторів проаналізувати різницю ЄС та РФ у підходах до «м'якої» сили залишається невиконаною. Щодо Росії застосовується категорія «розумна сила» (*smart power*), яка, на думку авторів, полягає у поєднанні елементів «м'якої» та «жорсткої» сили, але, як вони визнають, жодного зиску самій країні-провайдеру такий підхід не приніс.

¹ Ibid. – P. 100.

² Ibid. – P. 103.

³ Ibid. – P. 117.

⁴ Ibid. – P. 243.

Виникає закономірне запитання: у чому ж полягає її «розумність»? Російську агресію проти України автори аргументують недолугістю та обмеженістю «м'якої» сили РФ, отже, відчуваючи, що програє на цьому полі, Кремль переводить протистояння у військову площину¹. Подібний підхід є спробою прикрити наукоподібним флером численні порушення міжнародного права і відкрити агресію з боку Кремля. Ними запропоновано зовнішню нейтральну формулу: «“жорстка” сила починається там, де закінчуються можливості “м'якої” сили». Це небезпечно з точки зору легітимації та заохочення подібних дій у майбутньому. Розмивання різниці між поняттями «м'якої» та «жорсткої» сили, як це роблять автори, заявляючи: «відносини між м'якою і жорсткою силою ближчі, ніж вважалося раніше»², є шляхом у минуле, де право сили було визначальним чинником, а слабкі країни були лише об'єктами імперських політичних стратегій великих гравців.

Можна погодитися з авторами книги, коли вони зазначають, що підходи до «м'якої сили» ЄС і Росії дуже відрізняються по суті, але цьому суперечить їхнє ж твердження, що згадані підходи можуть здаватися подібними, навіть щодо «технологій», інструментів та виконавців, які їх реалізують.

Принципова відмінність полягає у тому, що ЄС за своєю сутністю є тривалим проектом, покликаним за допомогою політико-економічної інтеграції, заснованої на розумінні спільності цінностей та інтересів країн-членів, спочатку подолати, а згодом попередити й унеможливити будь-які конфліктні прояви як імперіалізму, так і войовничого націоналізму всередині Союзу та на європейському континенті в цілому. Стратегічним імперативом проекту Об'єднаної Європи було подолання багатовікових протиріч у відносинах між державами регіону та переведення протистояння/співпраці в економічну площину. Іншими словами, держави-члени Європейського Союзу фактично відмовились від «твердої» сили як інструмента досягнення політичних й економічних цілей і зробили ставку на розвиток сили «м'якої», досягнувши у цьому напрямі неабияких результатів. У свою чергу, для РФ, так само як свого часу для СРСР або царської Росії, «м'яка» сила є не стільки альтернативою військовому потенціалу («твердій» силі), скільки її доповненням або посиленням. В основі даного підходу лежить реваншистська стратегія геополітичних марень, спрямована на повернення втраченого після «холодної війни» статусу великої «сві-

тової держави» для компенсації комплексу меншовартості «ображеної» Заходом пострадянської кремлівської еліти. Тож для РФ «м'яка» сила є інструментом приреченого Історією на поразку «збирання до купи уламків СРСР», «гібридної» війни проти сусідів та Європи в цілому.

В міру того, як трансформаційні процеси в Росії 90-х рр. XX століття зійшли нанівець, від демократії та реформ залишилася лише вітрина, кремлівська клептократія стала дедалі настирливіше нагадувати, що РФ є спадкоємицею й правонаступницею СРСР. Це вплинуло на політичну стратегію держави та визначило службову функцію її «м'якої» сили. Невдовзі після приходу до влади В. Путіна в РФ сформувалося сприйняття «м'якої» сили як невід'ємного елемента «гібридної війни», що знайшло втілення у так званій «доктрині Герасимова» (за прізвищем начальника Генштабу РФ, який її виголосив).

З точки зору «м'якої» сили, держави-члени ЄС мають значні переваги порівняно з Росією, якщо взагалі можна говорити про привабливість «фашизоїдного» (термін А. Мотиля) авторитарного російського режиму. За всіх викликів, з якими доводиться стикатися Союзу, країни ЄС є успішними і демократичними, і ці якості особливо важливі для сусідів РФ. Отже, для Росії немає іншого шляху конкурувати з ЄС у привабливості, як робити ставку виключно на брехню, облудні пропагандистські атаки проти ЄС, одночасно забезпечивши уявні альтернативні спокуси³. Відповідь на питання «чому так відбувається?» варто шукати на рівні стратегічних імперативів, які своєю чергою є похідними від базових підходів РФ у дусі «гібридної» війни, зокрема гальванізації міфів про часи СРСР, несумісних з цінностями Європейського Союзу. Якщо у випадку Росії йдеться про певну «велич», статус «світової держави» чи «геополітичного центру сили», то базовими європейськими цінностями є пріоритет прав людини, ринкова економіка, заснована на повазі до приватної власності, плюралістична демократія, верховенство права, соціальна справедливість тощо. Тож, якщо ЄС випромінює дійсно існуючу «м'яку» силу, то РФ тільки здатна більш-менш ефективно імітувати її наявність. Як казав А. Лінкольн, «можна довго обманювати небагатьох, можна недовго обманювати багатьох, але не можна нескінченно обманювати всіх». І жодні спроби видавати чорне за біле й навпаки або фарбувати двох цивілізаційних опонентів – Європу та Росію, суцільно у сірий колір (можливо, з деякими відтінками), у кінцевому рахунку приречені на невдачу.

¹ Ibid. – P. 245.

² Ibid. – P. 244.

³ Ibid. – P. 247.